

मध्यमव्यायोगः

DR. SHOBHA VASUKI

काव्यम्

दृश्यम्

रूपकम्

१०

श्रव्यम्

गद्यम्

बाणभट्टस्य
कादम्बरी

पद्यम्

कालिदासस्य
रघुवंशम्

चम्पूः

भोजराजस्य
चम्पूरामायणम्

रूपकस्य / नाट्यस्य उत्पत्तिः -

क्रीडनीयकमिच्छामो दृश्यं श्रव्यं च यद्भवेत् ॥ ना.शा.1.11

जग्राह पाठ्यम् ऋग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥ ना.शा.1.17

वेदोपवेदैः सम्बद्धो नाट्यवेदो महात्मना ।
एवं भगवता सृष्टो ब्रह्मणा सर्ववेदिना ॥ ना.शा.1.18

मूलग्रन्थः -

भरतमुनेः नाट्यशास्त्रम् - पञ्चमवेदः
36 अध्यायाः 6000 श्लोकाः

नाट्यम् - अवस्थानुकृतिर्नाट्यम् ।

रूपकम् - रूपं दृश्यतया उच्यते इति रूपकम् ।

नाट्यं नाम किम्?

दुःखार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम् ।
विश्रान्तिजननं काले नाट्यमेतद् भविष्यति ॥
(ना.शा.1.114)

नाट्यस्वरूपम्

नानाभावोपपन्नं नानावस्थान्तरात्मकम् ।
लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम् ॥ ना.शा.1.112

अवस्थानुकृतिर्नाट्यम्। अवस्था नाम व्यक्तेः स्थितिगती ।

नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् - कालिदासः (मा)

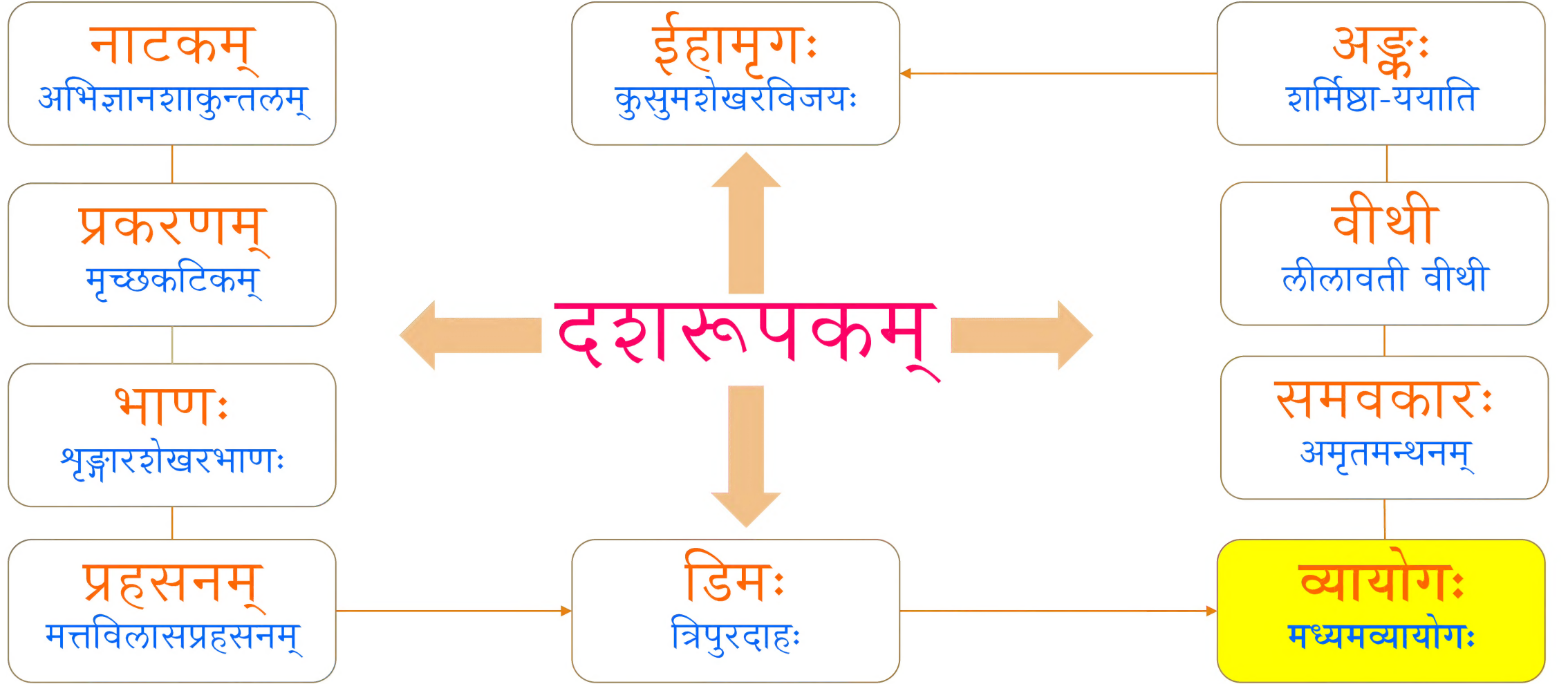
न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न विद्यते ॥ ना.शा.1.113

दशरूपकम् - धनञ्जयकविः

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।
व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगाविति ॥

व्यायोगलक्षणम् (वि+आ+युज्+घञ्)

व्यायुज्यन्ते अत्र अनेकपुरुषाः

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।

हीनो गर्भविशाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रिताः ॥ (सा.द.6.231)

एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।

कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥ (सा.द.6.232)

राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्धीरोद्धतश्च सः ।

हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥ (सा.द.6.233)